

Inhoud

Inleiding 7

1. Crisis, wat voor crisis? 15
2. Vergrijzing: een omgekeerde bevolkingspiramide 25
3. Werkgelegenheid en de generatiekloof 38
4. Vast werk is verleden tijd 51
5. De robots komen eraan! 65
6. De ECB, wat doen we ermee? 78
7. De euro – een dure grap 90
8. Boos op de banken 104
9. Inkomensongelijkheid: van kwaad tot erger? 118

Conclusie 133

Literatuur en bronnen 139

Crisis, wat voor crisis?

Tijdens de hoogtijdagen van de eurocrisis kwam een groepje Nederlandse economen enkele keren bij elkaar in Amsterdam. Onder hen waren de hoogleraren Bas Jacobs, Lex Hoogduin en Roel Beetsma. Niet de minsten. Ook ik mocht deze bijeenkomsten bijwonen. De bedoeling was om een artikel of een rapport te schrijven waarin de vraag werd beantwoord: aan welke minimale voorwaarden moet het europroject voldoen wil het kunnen werken?

Een interessante vraag. En uiterst relevant. Want de eurocrisis had duidelijk het falen van de constructie aangetoond. Maar de mislukking aanwijzen was gemakkelijker dan de oplossing aandragen. Je zou van de eurozone een totaal geïntegreerde economische en politieke unie kunnen maken, maar daarvoor is nauwelijks draagvlak. Daarom was de vraag wel intrigerend of een beetje minder politieke unie ook zou werken voor de eenheidsmunt.

Het artikel of dat rapport is er nooit gekomen. We kwamen er niet uit. Toen na een aantal avonden bleek dat er geen vooruitgang werd geboekt, verzandde het initiatief.

Het gaat me nu niet specifiek om de oplossing voor de eurocrisis. Ik vond de eerste avond van deze club al heel typerend. Voor we konden nadenken over verbeteringen, aanpassingen en oplossingen, moesten we het uiteraard eerst

hebben over de problemen. De simpele vraag lag op tafel: wat voor crisis is dit eigenlijk?

Zo'n simpele vraag, maar we kwamen er niet uit.

Het is typerend voor de crisis die we de afgelopen jaren hebben doorgemaakt en zo langzamerhand achter ons aan het laten zijn dat je dus urenlang economen met elkaar kunt laten discussiëren en aan het einde van de avond nog altijd niet weet wat de oorzaak van de crisis is, hoe het verloop ervan zal zijn en wat dus de beste oplossing is.

Deze crisis is dan ook van alles tegelijkertijd: een financiële crisis, een vertrouwenscrisis, een economische crisis, een schuldencrisis, een politieke crisis, een eurocrisis. En daarmee is het verloop heel anders dan bijvoorbeeld de recessie uit de jaren tachtig: een diepe dip die we snel weer te boven waren.

Van de banken naar de economie

De huidige crisis begon met problemen op de Amerikaanse huizenmarkt. De huizenprijzen bereikten hun piek in 2006 en begonnen toen te dalen. Vanaf 2007 kwamen steeds meer hypotheekverstrekkers in de problemen. In de hoogtijdagen waren te veel en te gemakkelijk hypotheekverstrekkingen te verkrijgen. Bij de neergang van de huizenmarkten bleken dit simpelweg rommelhypotheekverstrekkingen te zijn.

Probleem was echter dat grote delen van de financiële sector verwickeld waren in de financiering van deze rommelhypotheekverstrekkingen. Whizzkids verpakten dergelijke hypotheekverstrekkingen tot nieuwe financiële producten die alom werden doorverkocht, herverpakt en verder doorverkocht. In 2007 al gingen tientallen hypotheekverstrekkers in Amerika fail-

liet. Maar de problemen ontstonden pas echt toen grote gevestigde namen in de zakelijke sector, zoals Bear Stearns, getroffen werden. De crisis escaleerde in september 2008 toen investeringsbank Lehman Brothers failliet ging.

Pas toen realiseerden bankiers, toezichhouders, beleidsambtenaren en politici zich hoezeer de financiële instellingen onderling met elkaar verbonden waren.

Op 12 september, drie dagen voor de val van Lehman Brothers, concludeerden de ministers van Financiën van de eurozone nog dat de crisis niet zou overwaaien naar Europa. 'Wie zegt dat Europa op de rand van een recessie staat, heeft het totaal mis,' zei toenmalig eurogroep-voorzitter Jean-Claude Juncker na een vergadering van ministers in Nice.

Maar deze bankencrisis stak wél de Atlantische Oceaan over. In Nederland moesten onder meer ING en Fortis/ABN Amro worden gered. Ook in veel andere Europese landen kwamen banken in de problemen en gingen regeringen over tot het steunen van hun financiële sector. Het verkeer tussen banken kwam nagenoeg tot stilstand, bankklanten vreesden voor de zekerheid van hun spaargeld. Europese politici konden niet anders dan met reddingsplannen en garantieregelingen komen.

De bankencrisis werd een economische crisis. In 2009 raakten veel Europese landen in een diepe recessie. De omvallende banken lieten hun diepe sporen na in de reële economie.

Van de economie naar de overheid

Aanvankelijk kozen de Europese leiders ervoor om ons uit de crisis te stimuleren. In de jaren erna ontstond een fel de-

bat over al dan niet bezuinigen, maar de eerste reactie van Europa was er echt een van overheidsstimuleringen. Dat werd toen gezien als les van de jaren dertig. Als de overheid meteen zwaar zou gaan bezuinigen, zou dat de economie nog dieper in de put trekken met massawerkloosheid als gevolg.

Maar de wal keerde het schip. Weliswaar zorgde die kortstondige souplesse ten aanzien van de strenge Europese begrotingsregels ervoor dat de economische krimp heftig maar kort was, maar al snel zagen veel Europese overheden hun begrotingsposities verslechteren. Niemand durfde het aan banken failliet te laten gaan. Dus werd met grof geld het financiële systeem overeind gehouden. Met alle gevolgen voor de staatsschuld van dien.

De economische crisis werd een schulden crisis. Plotse ling verschoof de aandacht van de banken naar de overheden. Met de Griekse begrotingsproblemen als katalysator. Eind 2009 kwam George Papandreou na verkiezingen aan de macht. De Griekse premier vond een stinkend lijk in de kast. Er bleek gerommeld met de overheidsboeken: het begrotingstekort was veel hoger dan tot dan toe aangenomen. Griekenland bleek zich met financiële trucs destijds de euro in gerommeld te hebben.

Van begrotingsfraude was in andere eurolanden geen sprake, maar het vizier was vanaf dat moment wel nadrukkelijk gericht op de begrotingen. En dus zagen de Europese leiders zich genoodzaakt de coulance te stoppen en van stimuleren over te gaan op bezuinigen en lasten verzwaren.

In deze fase kreeg de crisis een nieuwe naam. Maar die naamgeving was niet altijd even eenduidig. Journalisten en commentatoren spraken al snel van de eurocrisis. Maar po-

litici en centrale bankiers wilden daar niet aan. De euro zelf was immers niet in gevaar, zo stelden zij. Daar valt natuurlijk wel het nodige op af te dingen. Al klopt het wel dat de waarde van de munt niet zozeer te lijden had onder al het tumult. De term eurocrisis is dan ook eerder een benaming voor een volledige crisis van de eurozone, het politieke construct rondom de munt.

Beleidsmakers kwamen met hun eigen label en spraken van de staatsschuldencrisis (*sovereign debt crisis*). Ook deze naam was niet helemaal waarde vrij. Met het specifiek problematiseren van de hoge staatsschulden werd impliciet de bezuinigingslijn ondersteund. En ging het wel alleen om de schulden van overheden? Was er niet sprake van een veel breder schuldenprobleem (een schuldencrisis, zo je wilt)? De schulden van particulieren (kopen op afbetaling, hoge hypotheek) en van bedrijven (overkreditering van het midden- en kleinbedrijf) waren immers ook enorm opgelopen. In Duitsland was de omvang van de totale schuld bijna twee keer zo groot als de economie, in Frankrijk drie keer, in Nederland zelfs ruim drie keer en in een land als Ierland waren de publieke en private schulden opgestapeld tot maar liefst vier keer de omvang van de Ierse economie.

Tegenstanders van de bezuinigingskoers wezen hierop. De eerder genoemde Bas Jacobs, hoogleraar in Rotterdam, was een van hen. Hij ageerde sterk tegen al die bezuinigingen en lastenverzwaringen die schadelijk waren voor de economie. Volgens hem, en vele andere criticasters, was er sprake van een balansrecessie.

In een balansrecessie zijn alle partijen bezig hun overdadige schuldpositie af te bouwen. Door de economische malaise komen bedrijven en particulieren erachter dat ze te zeer op de pof hebben geleefd. Hun rest niets anders dan af

te lossen en te sparen. Daarmee zakken het investeringsniveau en de consumptie in. Als dan óók nog eens de overheid de begrotingsteugels aantrekt, zo stelden deze kritische economen, dan wordt de crisis alleen maar erger.

‘Een balansrecessie’

De anekdote over de avond met Nederlandse economen staat niet voor niets aan het begin van dit hoofdstuk. Zoals hierboven wel blijkt, werd enkele jaren na het begin van de crisis nog altijd gediscussieerd over de echte aard ervan. Dat debat zal voorlopig nog niet beslecht worden. Want pas als alles genormaliseerd is (en dat duurt jaren) kan de analyse echt worden gemaakt.

Zelfs de Nederlandse overheid worstelde met deze kwestie. Wat was er nu precies aan de hand? De straffe bezuinigingslijn werd nooit verlaten. Premier Mark Rutte verkondigde op nationale televisie zonder blikken of blozen dat hij geen seconde twijfelde aan de noodzaak van die tientallen miljarden aan bezuinigingen en belastingverhogingen. Alsof het heftige debat hierover niet bestond. De lijn werd, conform de Brusselse mantra’s, doorgezet. De begrotingsafspraken móésten en zóúden worden gehaald, desnoods met domme lastenverzwaringen.

Toch sijpelde de term balansrecessie door in Den Haag. Alsof het afgesproken werk was kwam het woord op Prinsjesdag 2013 ineens voor in de miljoenennota van de minister van Financiën, in de Macro Economische Verkenningen van het Centraal Planbureau en het advies van de Raad van State. Minister Henk Kamp van Economische Zaken schreef in het voorwoord van het CPB-stuk: ‘Er is in Nederland sprake van

een balansrecessie waarin huishoudens, banken, pensioenfondsen en overheden de balansen weer langzaam op orde brengen. Het herstructureren van financiële balansen is geen gemakkelijk proces, maar wel een noodzakelijke stap voor robuust economisch herstel.’

Hij trok echter niet de conclusie die de kritische economen voorstonden. Voor het kabinet was dit geen reden om het zelf rustiger aan te doen met bezuinigingen. Integendeel: ‘Het is onvermijdelijk dat hiermee bestedingsuitval optreedt. Het kabinet spant zich dan ook in om het aanpassingsproces zo goed mogelijk te accommoderen voor ondernemers en burgers’, aldus Kamp.

Hoe nu verder?

Er was weliswaar veel discussie over de beste aanpak en oplossing, over één ding waren politici en economen het eens: het herstel na dit soort crises kost tijd, heel veel tijd. Alle partijen – overheden, bedrijven, banken en consumenten – blijven heel lang op de rem staan. En zelfs als er een beetje herstel gloort, leidt dat niet meteen tot een opleving van optimisme. Iedereen is argwanend en kijkt de kat uit de boom.

Overigens is dat niet louter een kwestie van psychologie. Er was en is nog steeds sprake van terechte voorzichtigheid. Dat was in ons land goed zichtbaar omdat hier de huizenmarkt een enorme klap had gekregen. In korte tijd zakten de huizenprijzen weg en stond plotseling een kwart van de huizenbezitters ‘onder water’: hun hypotheek was hoger dan de waarde van het huis.

Het is niet vreemd dat mensen in zo’n geval voorzichti-

ger worden met grote uitgaven. Of met het aangaan van een nieuwe lening. Uit pure noodzaak blijft iedereen zitten waar hij zit, verhuizen is vanwege de restschuld geen optie meer. Daarmee verdwijnt alle dynamiek uit de huizenmarkt en wordt de situatie van kwaad tot erger. En wie wel moest verhuizen en daardoor met een restschuld bleef zitten, had aflossing daarvan als eerste prioriteit. Lekker spenderen komt dan pas later.

Gaandeweg de crisis werden ook steeds meer mensen geconfronteerd met (dreigende) reorganisaties. Honderdduizenden mensen raakten hun baan kwijt. Iedereen kreeg belastingverhogingen voor de kiezen. En iedereen merkte de gevolgen van de bezuinigingen. Bezuinigingen op de zorgtoeslag en op de kinderopvangtoeslag bijvoorbeeld raakten miljoenen mensen rechtstreeks in hun portemonnee.

Het goede nieuws is dat het herstel lijkt door te zetten, zeker in Nederland. Jaar na jaar werden economische ramingen alleen maar naar beneden bijgesteld, sinds 2014 zijn er juist weer meevallers. Het gebruikelijke patroon is dat voorspellers de neergang niet zien aankomen en dus onderschatten, maar dat zij de daaropvolgende opleving ook onderschatten. Ze zijn immers voorzichtig geworden.

Dat zag je nu ook. Economen bij banken en bij het Centraal Planbureau hadden zo vaak foute ramingen afgegeven dat ze geen glorieuze opleving meer durfden op te nemen. In de eerste helft van 2015 kwam daar een kentering in toen de ene voorspeller na de andere hardop durfde te zeggen dat de Nederlandse economie weer met meer dan 2 procent zou gaan groeien. Dat is niet het bovenmatige groeicijfer dat we eerder na crises haalden, maar in het licht van al het pessimisme valt 2 procent groei absoluut mee.